

УДК 349.23/24

DOI 10.32755/sjlaw.2019.01.039

Іваньков І. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного,

цивільного та господарського права і процесу,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0002-2090-8011

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПРАЦІ У ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ КОЛОНІЯХ ТА ВИПРАВНО- ТРУДОВИХ ТАБОРАХ У 30-60 РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено дослідженню порядку залучення до праці осіб, які відбували кримінальні покарання у виправно-трудовах колоніях та виправно-трудовах таборах у 30-60 рр. ХХ століття.

Перетворення системи виконання покарань має врахувати досвід реформ щодо перебудови системи місць позбавлення волі з урахуванням вимог військового стану, а в післявоєнний час – відновлення її діяльності з урахуванням репресій передвоєнного періоду, передового досвіду інших держав і спираючись на сучасні наукові концепції.

Ключові слова: виправлення, суспільно корисна праця, виправно-трудовий табір, виправно-трудова колонія, позбавлення волі, засуджені.

Постановка проблеми. Дослідження в історико-правовому аспекті питань, які стосуються виникнення та існування системи виправно-трудовах установ в УРСР та нормативного регулювання її діяльності, в тому числі організації суспільно корисної праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основу проведеного аналізу були покладені наукові доробки сучасних українських та зарубіжних учених, а також науковців радянського періоду, присвячені аналізу порядку та умов утримання засуджених у місцях позбавлення волі досліджуваного періоду: М. О. Беляєва, І. Г. Богатирьова, М. Г. Деткова, М. П. Журавльова, В. М. Земскова, О. І. Зубкова, Г. М. Іванової, С. І. Кузьміна, М. П. Мелентьєва, Р. С. Мулукаєва, Г. О. Радова, С. М. Рожнова, В. І. Селіверстова, М. А. Стручкова, Ю. О. Фролова та ін.

Мета статті. Дослідження умов, порядку й правил залучення до праці осіб, які відбували кримінальні покарання у виправно-трудовах колоніях та виправно-трудовах таборах у 30-60 рр. ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У 30-х роках ХХ століття відбувалася подальша розробка правових засад використання праці засуджених під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі, відповідно до яких суспільно корисна праця визнавалась необхідною умовою пристосування та залучення їх до трудового гуртожитку.

Однак чинні в той період нормативні акти відрізняла велика різниця підходів до організації трудового використання засуджених, оплати та стимулювання їх праці. В умовах виправно-трудова таборів (далі – ВТТ) засуджених, з урахуванням стану їх здоров'я, спеціальності та умов режиму, широко використовували на загальних роботах, на роботах в установах, на підприємствах, промислах, в адміністративно-господарському управлінні таборами. Норми оплати та охорони праці засуджених встановлювало ОДПУ СРСР за погодженням з Наркоматом праці СРСР. Характерним був той факт, що засуджені отримували весь заробіток без будь-яких відрахувань, причому 75 % заробітку вони утримували в повне розпорядження, а інший відсоток виплачувався їм під час звільнення. Норми виробітку, що були встановлені для засуджених, відповідали нормам виробітку, що діяли на підприємствах інших державних органів.

Характер виконуваної в таборах і колоніях праці та її результати були основним критерієм для встановлення нормування продовольчого пайка, який було поділено на чотири категорії: основна, трудова, посилена, штрафна. Як стимули трудової діяльності засуджених застосовувалися такі види заохочень:

- оголошення подяки в наказі по табору (колонії) або по управлінню таборів (колоній) із занесенням до особової справи;
- видача преміальної винагороди;
- поліпшення житлових та побутових умов, які включали в себе надання особистого побачення, вільних прогулянок, відправлення кореспонденції поза нормою і черги.

Зміст поняття «поліпшення житлових і побутових умов» чітко законодавцем не визначався, що породжувало «незаконні» пільги та обмеження, які встановлювалися адміністрацією місць позбавлення волі.

У виправно-трудовах установах, підвідомчих НКЮ УРСР, за особливо високі показники продуктивності праці з урахуванням суспільно корисної ініціативи та участі в політико-виховній роботі до засуджених застосовувались такі заходи заохочення:

- публічне схвалення із занесенням до особової справи та доведенням до відома всіх засуджених, які утримувались у колонії;
- надання побачень понад встановлену норму;
- поліпшення харчування;
- преміювання грошима або речами.

Крім того, спостережні комісії могли надавати засудженим за їх ударну роботу та зразкову дисципліну щорічні відпустки на строк до п'ятнадцяти днів з заліком до терміну відбування покарання. Комісіям також надавалося право за особливо продуктивну роботу застосовувати до засуджених заліки робочих днів [1, с. 41].

Слід зазначити, що стан здоров'я, здатність до фізичної праці були неодмінною умовою під час визначення судом місця відбування покарання ув'язненим. За загальним правилом позбавлення волі на строк від трьох років і вище повинно було відбуватись у ВТТ. За умови явної непридатності до фізичної праці засудженого на строк понад три роки суд мав право замінити ВТТ на загальне місце ув'язнення, спеціально обумовивши мотиви заміни у вирок [2, с. 412].

Таким чином, законом було визначено основне призначення ВТТ – використання робочої сили засуджених для вирішення великих народногосподарських завдань. Необхідно підкреслити, що перетворивши табори на джерело практично безкоштовної та постійно відновлювальної робочої сили, сталінський режим успішно вирішував проблеми створення матеріально-технічної бази, розвитку інфраструктури, засвоєння північних та східних регіонів країни. Саме з урахуванням забезпечення цих завдань проводилася робота щодо формування таборів.

Побудовану систему ВТТ відрізняли значні організаційні незгодженості, невлаштованість побуту засуджених, слабе кадрове забезпечення сфери виробництва, низький рівень професійної підготовки робітників, а в більшості випадків – відсутність необхідних фахівців.

Переважаюча більшість посад керівного виробничого персоналу, починаючи від відділів управління і закінчуючи завгоспами ділянок, обіймали засуджені. До переліку керівних посад в апаратах управління таборів, на які могли бути призначені засуджені, були включені такі: начальники відділів; помічники начальників відділів; начальники відділень; помічники начальників відділень; начальники ділянок; заступники і помічники начальників ділянок; начальники частин; начальники споруд; помічники начальників споруд; начальники робіт; заступники і помічники начальників робіт; старші інженери, відповідальні виконавці технічних відділів, інспектори, начальники баз, економісти-плановики, контролери техвідділу, старші фахівці лісової справи, виконроби, завідувачі заводами, інспектори відділів кадрів, головні бухгалтери, старші бухгалтера, дільничні механіки і т. ін. [3, с. 248].

Використання засуджених на посадах керівного складу приводило до необмеженої влади організованих злочинних груп і кланів над основною масою працюючих засуджених. Для цього були вагомими підстави – відсутність дієвого контролю за роботою управлінських структур засуджених через нечисленність професійно підготовлених працівників нагляду та режиму місць позбавлення волі. З цієї причини повсюдно допускалися зловживання в частині організації та оплати праці засуджених. В окремих випадках на утримання бригадирів і десятників з працюючих засуджених відраховувалося до 8 % їх заробітної плати [4, с. 17].

У листопаді 1940 р. НКВС УРСР підготував документ «Про стан загальноосвітнього навчання серед засуджених ВТК України», з тексту якого є зрозумілим, що шкільне навчання у ВТУ в той час перебувало на низькому рівні, не вистачало вчителів та навчальних приміщень, повсюди спостерігався великий відсів учнів у зв'язку з їх частими переведеннями на нові об'єкти з однієї колонії до іншої. Виправно-трудові установи УРСР отримали вказівку про те, що обов'язковому навчанню у школах підлягають усі неписьменні і малограмотні засуджені у віці до 50 років, причому особи, зараховані до шкіл, не підлягали, за рідкісним винятком, переведенню до інших ВТУ до закінчення курсу навчання. Дозволялося залучати до викладання всіх (крім геог-

рафії) дисциплін засуджених, які раніше працювали вчителями або мали середню освіту, і були засуджені за службово-побутові злочини. Вжиті заходи забезпечили значне поліпшення у стислі терміни стану справ у галузі загальноосвітнього навчання у ВТУ. Звітні дані за 1940 р. свідчили, наприклад, що рівень охоплення шкільним навчанням неписьменних і малограмотних засуджених досяг на початок 1941 р. по виправно-трудовим установам: Вінницької області 100 %, Полтавської – 94,2 %, Миколаївської – 84,6 %, Одеської – 83 % тощо. Ліквідація неписьменності та малограмотності, підвищення загальноосвітнього рівня засуджених дозволили перейти до більш досконалих для того часу форм професійно-технічного навчання. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у ВТУ ґрунтувалася на досвіді підприємств промисловості [1, с. 56].

Низький рівень організації праці засуджених, переважне застосування важкої фізичної праці, низька її ефективність надали підстави для сумніву у «вигідності» для держави широкого використання праці засуджених у народному господарстві. Незважаючи на це, розширення системи таборів розглядалося урядом СРСР як один з основних факторів розвитку народногосподарського комплексу країни. У першій половині 1940 р. у системі ГУЛАГу функціонували 63 табори, 425 виправно-трудових колоній, у числі яких 170 – займались промисловим виробництвом, 83 – працювали у сфері сільського господарства, у 172 – праця засуджених використовувалася на контрагентських засадах. Крім того, в СРСР було п'ятдесят колоній для неповнолітніх [5].

Організація праці і трудового використання засуджених регулювалася директивою НКВС СРСР 1938 р. про заходи щодо більш раціонального використання праці засуджених, яка поклала на начальників таборів і їх підрозділів визначення виду та характеру робіт. На начальників таборів, районів, відділень, ділянок, табірних пунктів також покладалася відповідальність за раціональну організацію праці засуджених на виробничих об'єктах таким чином, щоб кожен з них міг виконувати доручену роботу. Таким чином, начальник ставився в досить жорсткі умови, бо від виконання плану залежали його власне благополуччя і

службова кар'єра. Тому він був зацікавлений у максимальній віддачі від використання праці засуджених [3, с. 261].

За документальними свідченнями, наданими Г.М. Івановою, використання засуджених як робочої сили мало суттєві недоліки. Зокрема, вона приводить витяги із протоколів, матеріалів, стенографічних звітів партійних організацій НКВС і ГУЛАГу «Начальники таборів, начальники ОВТК не надають значення дуже низькому відсотку використання табірної робочої сили, а орієнтуються лише на велику чисельність контингентів, вимагаючи весь час додаткового завозу робочої сили» [6, с. 254]. Наступний документ свідчить, що «...ми знаємо, що часом у нас у таборах в'язні працювали абсолютно без вихідних, суцільну тридцятиднівку ... Хто нам дає такі права, щоб знущатися над людьми? Основне наше завдання полягає в тому, щоб використовувати людей, їх фізичну силу, але завдання наше не тільки в цьому, а й у тому, щоб перевиховувати цих людей» [6, с. 252].

Водночас виконання складних та масштабних завдань у сфері промислового та господарського будівництва вимагали організації серйозної професійної підготовки фахівців з числа засуджених. У червні 1940 р. НКВС УРСР, керуючись наказом НКВС СРСР від 17 квітня 1940 р. «Про введення масово-технічного навчання ув'язнених», надав вказівку створити в усіх колоніях, що мали власну виробничу базу, такі виробничо-технічні курси: підготовки кваліфікованої робочої сили із засуджених, які не мають трудової кваліфікації; технічного мінімуму – для засуджених, які мали кваліфікацію; підвищення кваліфікації за провідним виробництвом з метою забезпечення ВТУ висококваліфікованою робочою силою; масових шкіл передачі і вивчення стахановських методів праці; шкіл майстрів у промислових колоніях. У тому ж 1940 р. НКВС УРСР надав вказівку про організацію курсів технічного мінімуму і бригадного учнівства у всіх контрагентських колоніях [1, с. 56].

У період Великої Вітчизняної війни весь народногосподарський комплекс країни був переведений на режим роботи воєнного часу. Виробничо-господарська діяльність ГУЛАГу також була підпорядкована інтересам оборони. Дослідники діяльності ГУЛАГу в період війни 1941–1945 рр. Л. Івашов та О. Ємелін

зазначали, що на НКВС рішенням Державного Комітету Оборони було покладено обов'язок забезпечити 640 підприємств і будівельних об'єктів робочою силою засуджених. На базі цих підприємств пропонувалося організувати 380 виправно-трудова колоній із загальною чисельністю засуджених до 225 тисяч осіб. На ГУЛАГ також покладалось виробництво сільськогосподарської продукції та інших продуктів харчування. Загальна площа орної землі сільськогосподарських підприємств ГУЛАГу становила в роки війни 440 тисяч гектарів. Автори акцентували увагу на таких фактах: у період воєнного часу продуктивність праці засуджених у 1944 р. перевищила довоєнну в два рази; в п'ять разів скоротилася кількість відмовників від роботи. І це при постійному погіршенні фізичного стану здоров'я засуджених, що утримувалися в таборах і колоніях. За здатністю до праці засуджені в 1940 р. поділялися на такі категорії: здатні до важкої праці – 35,6 %, до праці середньої тяжкості – 25,2 %, до легкої – 15,6 %, ослаблені та інваліди – 23,1 %. У 1942 р. картина виглядала таким чином: здатних до важкої праці – 19,2 %, до праці середньої тяжкості – 17,0 %, легкої – 38,3 %, ослаблених і інвалідів – 25,5 % [7, с. 42–43].

Завершення війни не стало причиною істотного впливу на зміни характеру праці засуджених. Як і раніше уряд розглядав їх як стабільну дешеву робочу силу, спроможну брати активну участь не тільки у відновленні зруйнованого війною народного господарства, а й у створенні нової промислово-виробничої бази.

У перші повоєнні роки однією з найбільш складних проблем для виправно-трудова установ УРСР продовжувала залишатися проблема подальшого зміцнення та розширення матеріально-технічної бази, працевлаштування засуджених. Хоча найбільші можливості для забезпечення засуджених роботою давали контрагентські будівельні і сільськогосподарські колонії, керівництво УВТК МВС УРСР переважно розвивало контрагентські колонії як найбільш перспективні з урахуванням масштабів будівництва, розгорнутого у країні. Співвідношення контрагентських та сільськогосподарських колоній у післявоєнні роки характеризувалося такими цифрами. На 1 січня 1946 р. в УРСР перші становили в загальній кількості місць позбавлення волі з виробничим профі-

лем 41,5 %, а другі – 31,7 %, то до 1 січня 1949 р. при деякому загальному збільшенні кількості виправно-трудоустанов у республіці обсяг контрагентських підрозділів (колоній, таборів і окремих табірних пунктів) становив уже 73 %, а питома вага сільськогосподарських колоній знизилась приблизно до 11 %. Згідно з офіційними даними, контрагентські установи УРСР, починаючи з третього кварталу 1948 р., стали працювати рентабельно, тоді як інші виправно-трудоустанови МВС УРСР продовжували отримувати від держави значні дотації. Одночасно з організацією контрагентських будівельних колоній Управління ВТК МВС УРСР, діючи через утворений у складі Управління сільськогосподарський відділ, вживало заходів щодо збільшення сільськогосподарського виробництва у ВТК. Як уже зазначалося, обсяг промислових колоній у загальній кількості виправно-трудоустанов у республіці був незначним, оскільки їх власна матеріальна база у відновлювальний період не дозволяла на перших порах задовільно вирішувати питання забезпечення роботою всіх, здатних до праці, засуджених. Становище покращилося, коли ці колонії почали масовий випуск товарів широкого споживання, в тому числі меблів і трикотажних виробів, а потім освоїли виробництво більш складної продукції – циркулярних пилок, соломорізок, запасних частин для тракторів та автомашин тощо. До кінця 1946 р. трудова зайнятість засуджених на власній виробничій базі колоній становила 84,2 % при плані 82 %. Це дозволило поставити перед колоніями промислового профілю завдання вже в 1947 р. повністю відновити довоєнний рівень виробництва, забезпечивши випуск продукції на 68 млн руб. [1, с. 64–65].

Висновки. В основі державної політики, яка реалізовувалась у сфері виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, праця засудженого була визнаною основним засобом та умовою його виправлення. У реальному ж житті сформувався певний погляд на засудженого як на продуктивну одиницю, позбавлену індивідуальності, покликану забезпечити вирішення завдань у сфері виробничої діяльності. Слід особливо підкреслити, що саме в організації праці та трудового використання найбільш чітко виявився розрив між положеннями закону і практикою їх

реалізації. Таким чином, підхід до організації трудового використання засуджених та їх праці у повоєнні часи не був змінений у принципі. Вирішення цієї найважливішої проблеми було перекладено на плечі місцевих органів, що виконували покарання у вигляді позбавлення волі, які, у силу своєї прихильності до сталих традицій ГУЛАГу, не були спроможними самостійно впоратися з цим важким тягарем.

Список використаних джерел

1. Фролов Ю. А. Организационно-правовые преобразования системы учреждений и органов, исполняющих наказание, в Украинской ССР. Киев: Изд-во Академии МВД, 1984. 100 с.
2. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резнік. Київ: Говард Пресс, 1998. Т. 2. Ч. 1. 456 с.
3. Детков М. Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России. Москва: Вердикт-ІМ, 1999. 448 с.
4. Портной Н. Б. Труд заключенных в исправительно-трудовых лагерях СССР: организация и правовое регулирование: 1929–1956 гг.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Владимир, 2008. 24 с.
5. Земсков В. Н. «Архипелаг ГУЛАГ»: глазами писателя и статистика. *Аргументы и факты*, 1989, № 46. URL: http://www.aif.ru/society/history/arhipelag_gulag_glazami_pisatelya_i_statistika (дата звернення: 20.12.2018).
6. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 438 с.
7. Ивашов Л., Емелин А. ГУЛАГ в годы Великой Отечественной войны. *Военно-исторический журнал*. 1991. № 1. С. 14–24.

Ivankov I.

PECULIARITIES OF CONVICTED PERSONS' EMPLOYMENT TO LABOR IN CORRECTIVE LABOR COLONIES AND CORRECTIVE LABOR CAMPS IN 30-60s. OF 20th CENTURY

The article addresses to the study of conditions, procedure and rules for the employment of persons serving criminal punishment in correctional labor colonies and correctional labor camps in the 30-60s. of the 20th century.

In recent years, the domestic criminal-executive system has become the subject of close attention from not only public organizations, but also the country's leadership. The leading direction in the criminal-executive policy, proclaimed in the Criminal-Executive Code of Ukraine, adopted on July 11, 2003, namely the protection of the interests of the individual, society and the state by creating

conditions for the correction and resocialization of convicts, the prevention of new criminal offenses, both convicted and others persons, as well as the prevention of torture and inhuman or degrading treatment with convicted persons on the basis of the achievement of world standards for the treatment of convicts, is increasingly conflict with the current system of penitentiary institutions, formed in the Soviet era that has not suffer fundamental changes. For state institutions, employees of penitentiary institutions was a task of qualitatively changing the existing system of deprivation of liberty places, to create real grounds for creating a modern criminal-executive policy of independent Ukraine, taking into account the political, economic, ideological and criminal situation in the country.

The transformation of the punishment system in order to succeed should take into account the experience of reforms that were conducted in this area by the Soviet state. From this point of view a special value has the analysis of the Soviet corrective labor policy that was conducted during the 1930-1960s. In the specified historical period an attempt was made to rebuild the system of punishment execution and, above all, places of deprivation of liberty, taking into account the requirements of the military state, and in the postwar period, to restore its activity with the mistakes of the repression of the prewar period, the best practices of other states, based on the scientific concepts of the prerevolutionary Russia.

Key words: *correction, socially useful labor, correctional labor camp, correctional labor colony, deprivation of liberty, convicted persons.*

References

1. Frolov, Yu. A. (1984), *Organizational and legal changes in the system of institutions and bodies that execute punishment in the Ukrainian SSR*, Publishing House of the Academy of the Ministry of Internal Affairs, Kiev.

2. Radov, G. O. and Reznik, I. I. (1998), "The textbook on the history of the penitentiary system of Ukraine", in Radov, G. O. (Ed.), Howard Press, Kyiv, Vol. 2, Part 1.

3. Detkov, M. G. (1999), *Prisons, camps and colonies of Russia*, Verdict-IM, Moscow.

4. Portnoy, N. B. (2008), *Labor of prisoners in the labor camps of the USSR: organization and legal regulation: 1929-1956*, Institute of the Federal Penitentiary Service of Russia, Vladimir.

5. Zemskov, V. N. (1984), *The GULAG Archipelago: through the eyes of a writer and statistics*, Arguments and Facts, No. 46, available at: http://www.aif.ru/society/history/arhipelag_gulag_glazami_pisatelya_i_statistika (accessed: 20.12.2018).

6. Ivanova, G. M. (2006), *The history of the Gulag, 1918-1958: social, economic, political and legal aspects*, Science, Moscow.

7. Ivashov, L. and Emelin, A. (1991), "GULAG during the Great Patriotic War", *Military history magazine*, No 1.